

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ И ДРУШТВО

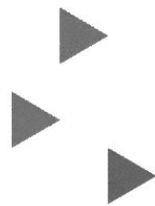
(не)равнотежа теорије и праксе у контексту одрживог развоја,
екологије и здравља

IX КОНФЕРЕНЦИЈА – ЗБОРНИК РАДОВА

Београд, 2018. године

IX КОНФЕРЕНЦИЈА

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ и ДРУШТВО

(не)равнотежа теорије и праксе у контексту одрживог развоја,
екологије и здравља

ЗБОРНИК РАДОВА 2018

◀ КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ

- 11 Наташа Даниловић Христић, Небојша Стефановић**
Интегрална и континуирана урбана обнова места
студија случаја: Арнеа, Халкидики, Грчка
- 22 Кирил Пенушлиски**
Из модернизма у кич
Скопско социјалистичко архитектонско наслеђе и „Скопје 2014“
- 36 Алекса Цигановић, Раде Мрљеш**
Прилог схватању „одрживог развоја“ у српској архитектури и
конзерваторској пракси друге половине 20. века
- 50 Ана Радованац Живанов**
Пренамена напуштених железничких станица као вид очувања
културног наслеђа у Србији и региону
- 62 Зорана Ђорђевић, Марија Драгишић**
Принципи одрживог развоја у основи народног градитељства

◀ КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ И ПРОСТОРИ СЕЋАЊА

- 75 Тијана Борић**
Брестовачка бања – ексклузивни манифестациони простор Кнеза
Александра Карађорђевића
- 85 Олга Жакић**
Еволутивни монизам у Аустрији и Климтова „Медицина“
- 97 Дина Павић**
Легат Петра Лубарде као нов простор сећања
- 107 Љубица Радвановић**
Богатство памћења: пример тврђаве Мамула

◀ ЗАШТИТА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА, ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ И ЗДРАВЉА

- 119 Јелена Јовановић Симић, Снежана Тошева**
Комплекс Клиничког центра Србије: измене просторне целине и окружења
у 20. веку и неопходност ревитализације у 21. веку

132 Ксенија Стевановић, Зорица Марковић
Специјална болница Бања Ковиљача – покретач очувања
бањског комплекса

141 Злата Вуксановић-Мацура
Нови Ланарк: утопија под Унеско заштитом

156 Давид Бакић, Драган Ковачевић, Александар Ложајић
Методологија процене утицаја путева I и II реда на заштићена
културна добра

◀ **КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ, ТУРИЗАМ И ПРЕЗЕНТАЦИЈА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА**

170 Данијела Вићентијевић
Одрживо коришћење културног наслеђа у функцији развоја туризма:
туристичка валоризација маузолеја цркве на Опленцу и Карађорђево
Тополе са Опленцем методом Хилари ду Крос

180 Сара Станић Јовановић
Културно наслеђе кроз образовне програме екскурзија – пример градске
општине Сурчин

192 Мирјана Југовић
Примена савремених конзерваторско – рестаураторских метода у
презентацији фрагмената фресака

204 Бојана Ибрајтер Газибара
БеоКул ГрадскаТура – сарадња Завода за заштиту споменика културе
са средњим школама

212 Ана Сибиновић, Слађана Милојевић
Пројекат „Наслеђе за децу“ Завода за заштиту споменика културе
града Београда

220 Ђорђе Павловић
Дом породице Павловић – Урбана обнова и очување културног и
природног наслеђа кроз образовне програме

228 ЛИСТА АУТОРА

БРЕСТОВАЧКА БАЊА – ЕКСКЛУЗИВНИ МАНИФЕСТАЦИОНИ ПРОСТОР КНЕЗА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

Апстракт

Предмет истраживања рада представљају улога и значај кнеза Александра Карађорђевића у урбаном преображају Брестовачке бање. Одласци на излете и рекреацију били су дубоко укорени у европској традицији, те су као такви врло брзо били преликани у српској средини, постајући неизоставни део живота и понашања урбаног становништва кнежевине. Омиљени традиционални облик превенције и здравствене неге представљали су третмани топлим и лековитим изворима, а како је недостатак текуће воде током летњих дана у престоници чинио живот тескобним, бањска лечилишта су врло рано постала стециште елитног дела српске кнежевине. Рад прати развој Брестовачке бање и предуслове за њено свесно, политички мотивисано прерастање у сферу политичке јавности. Њено аутентично, слојевито и разноврсно природно наслеђе, здравствени капитал и културни потенцијал препознати су као предности које су, спрам актуелних прилика, интегрисане и обликоване у престижни простор династичке репрезентације с опипљивим манифестом кнежевог владарског идентитета и династичке пропаганде Карађорђевића.

Кључне речи: Брестовачка бања, кнез Александар Карађорђевић, владарска резиденција, летњиковац

Tijana Burić

BRESTOVAČKA BANJA – EXCLUSIVE SPACE OF MANIFESTO OF PRINCE ALEKSANDAR KARADJORDJEVIĆ

Abstract

The purpose of this research is to look at the role and influence of Prince Aleksandar Karadjordjević to the urban transformation of Brestovačka Banja, a spa town in Serbia. Organized field trips and spa travels have already been deep – rooted European tradition, and as such were quickly mapped in the Serbian milieu turning into an indispensable part of life practice and usual activities of the actual urban population of the Principality of Serbia. Warm water and medicine springs mineral therapies have represented a preferred traditional form of prevention and medical care, and as the lack of running water during the summer season made the life in the capital really unbearable, the spa towns of Serbia were very soon to become the hub of the elite of the Principality. The study observes development of Brestovačka Banja and examines preconditions that led to its conscious, politically motivated transformation into the political public sphere. The authentic, stratified and diverse natural heritage, along with health capital and cultural potentials of this spa town were recognized as advantages that were within actual circumstances integrated and shaped into a prestigious space of the dynastic representation with tangible manifesto of the Prince's ruling identity and the dynastic propaganda of the Karadjordjevićs.

Keywords: Brestovačka banja, prince Aleksandar Karadjordjević, princely residence, summerhouse

Уставобранитељи и репрезентација владара

Проглашење Београда за престоницу 1841. изнело је на видело дана бројне несугласице које су дуже време тињале у Кнежевини Србији. Заоштрени сукоби на пољу унутрашње политике резултовали су династичким превратом и устоличењем Карађорђевог сина Александра на престо 14. септембра 1842.¹ Режим уставобранитеља свој пуни утицај у државној управи доживљава управо доласком кнеза Александра Карађорђевића на власт (1842–1858).² Група уставобранитеља захтевала је беспоговорну субординацију владара репрезентацији друштва, озбиљно се старајући да уставним и административним регулативама, бирократизацијом државе и снажењем управног апарата ограничи и потисне сваки вид јавне манифестације, доминантне појавности владарске породице и испољавања личног идентитета њених чланова у оквирима репрезентативне јавности.³ Строго се водило рачуна да ретки momenti непосредне комуникације владара и популуса буду под будним оком државе и да сваки вид интеракције буде брижљиво изрежиран.⁴ С тим у вези, владарска олигархија је с великом пажњом пратила сваки покушај искорака предвиђених норми владарског понашања, сузбијајући их у корену.

За разлику од претходног периода, где је двор представљао реални простор пуне државне јавности, ступањем уставне монархије на политичку сцену долази до крупних измена у схватању двора. Окосницу уставобранитељског режима, успостављеног Уставом из 1838, чинили су ставови о ограничењу врховне власти и самовоље кнеза, с једне стране, и подједнако важан аспект правног обезбеђења приватних права појединаца.⁵ С тим у вези, основан је велики број државних установа, афирмисан судски и државни механизам и произведен привилеговани слој чиновништва, који је утицајно изместио тежиште моћи науштрб владара.⁶ Кад је доведен на чело Србије, Александар Карађорђевић је у статусу изборног кнеза, без наследног права, имао знатно ограничену власт у односу на своје претходнике. Налазећи простор у недовољно јасно дефинисаним уставним надлежностима, кнез је све време тежио да истакне сопствени идентитет, док се Савет трудио да га деперсонализује. Двор је самим тим постао поприште политичке напетости између заинтересованих страна у игри поделе моћи.⁷ Међутим, зарад системске стабилности, двор је репрезентован као безинтересни гарант слободног друштва и експонент професионалне власти.⁸

Доласком кнеза Александра на власт отворило се питање владарске резиденције. Прве две године његове владавине обележиле су честе селидбе.⁹ Једно време је с породицом користио Милошев конак у Топчидеру и Конак кнегиње Љубице, мада се може претпоставити да још увек осетна рефлексија и симболични значај Милошевог апсолутизма дубоко учитани у ова здања нису одговарали настојањима представника новог режима, па се до усељења у Стари конак кнез Александар најдуже задржао на Великој пијаци, где је изнајмио кућу капетана Мише Анастасијевића и у њој остао сигурно до рођења сина Петра.¹⁰ За потребе двора кнеза Александра Карађорђевића откупљена је и преуређена кућа Стојана Симића.¹¹ Важно је истаћи

да је резиденција била уступљена на коришћење, али не и дата у власништво кнезу Александру.¹² Стари конак, како је касније називано адаптирано Симићево здање у непосредној близини Теразија, постао је темељни хронолошки првенац будућег дворског комплекса у коме ће обитавати сви српски владари деветнаестог века.¹³

Идеја уставобранитеља да двор уобличи у простор привидне демократије, где су се врло контролисано сусретали владар и одабрани поданици, била је реализована. За разлику од претходног периода, у складу с редефинисаном политиком актуелног тренутка о натперсоналној власти, владар је постао први чиновник државе, а његова резиденција „се није сматрала као двор, већ само као прва господска кућа у земљи“¹⁴. На тај начин, простор двора је искорачио у сферу отворене политичке јавности, поставши експонент и гарант демократских грађанских вредности и образаца грађанске културе. Контакт с јавношћу био је знатно редукован и строго организован државним деловањем. Владар се није налазио изнад, већ у равни с поданичком елитом, па су и окупљања на двору била пажљиво изрежирани самопрезентацијски скуп изабраних носилаца политичког јединства, у којима је кнезу и кнегињи била додељена неутрална обавезујућа улога љубазних домаћина.¹⁵ Другим речима, простор двора нити је поседовао нити контролисао кнез, већ га је као први човек, изабран народном вољом, службено употребљавао у складу с друштвеном стварношћу, политичким захтевима и пропагандним програмом Државног савета.¹⁶

Бањска лечилишта као генератори здравља појединца и нације

Трагајући за алтернативним просторима манифестације личне владавине, кнез Александар посегао је за удаљеним местима која су на безбедној дистанци од стриктних ограничења јавности омогућавала кнезу да испољи свој репрезентативни владарски лик. Летњиковци су средином деветнаестог века све више бивали грађени на осведоченим просторима посебних природних услова. Одласци на излете и рекреације били су дубоко укоренењени у европској традицији и врло брзо су транспоновани у нашој средини, постајући неизоставни део живота и понашања урбаног становништва кнежевине.¹⁷ У настојањима да квалитативно побољшају своје здравље, становници по градовима су масовно одлазили на специјализована места за опоравак и одмор. Овакав вид путовања и рехабилитације практикован је најчешће лети, у периоду од јуна до септембра, а привилеговани припадници друштва су за те прилике подизали себи виле – летњиковце изван града. Управо је у својим летњим резиденцијама ван престонице кнез Александар препознао комуникациони потенцијал и стратешку могућност за проширење манифестационог простора своје приватности и стварање алтернативног и слободног политичког хабитуса у коме би без стега реалности отворено могао да истакне свој владарски идентитет. Модерна европска свест о битности подизања здравствене културе грађана и рационализација болести у смислу могућности лечења прихваћена је и у Кнежеви-

ни Србији. Здрavo тело поданика разумевано је као суштински капитал државе, па је овај аспект постао њен посебан интерес. Снажан подстицај званичне политике унапређењу здравствене заштите и неге тела, као и примене европских хигијенских стандарда, бележи се посебно од средине деветнаестог века.¹⁸ Један од омиљенијих традиционалних облика превенције и здравствене неге представљали су третмани топлим и лековитим изворима. Како је недостатак текуће воде током летњих дана у престоници чинио живот тескобним, бањска лечилишта су с медицински верификованим лековитим термалним и минералним извориштима и професионалном лекарском негом, сходно упућености грађанства о њиховим благотворним својствима, врло рано постала стецишта елитног дела српске кнежевине. Самим тим формиране су нове, атрактивне урбане структуре са изграђеним летњиковцима и пратећим објектима.¹⁹ С тим у вези, места за лечење и рехабилитацију убрзо су прерасла у монденска стецишта, места разоноде и забаве, а боравци у њима ствар престижа и облик својеврсне друштвене обавезе. Постојале су бројне иницијативе за унапређење постојећих структура и просторних целина у бањским насељима уз учитавање нових садржаја и пожељних активности. Популарности балнеолошких места доприносиле су посете истакнутих чланова друштва и посебно чланова владарске породице.²⁰ Фокус нашег интересовања представља Брестовачка бања, која је постала место летњих резиденција представника обе династије. У њој је кнез Александар Карађорђевић препознао све предуслове за изградњу идентитета, који му је на свим осталим местима био оспорен и где је покушао да изгради ексклузивни приватни политички простор.

Брестовачка бања – прибежиште кнеза Александра Карађорђевића

Брестовачка бања, смештена у Црноречком округу испод Црног врха, у близини Зајечара и Бора, постала је једна од најпопуларнијих бања у Србији средином деветнаестог века. Познати топли извори лековите минералне воде, „*која је до сада многобројном свету била видарица*“²¹, начинили су веома рано од Брестовачке бање лечилиште на гласу. Дипломатски значај Црноречког округа у време стасавања кнежевине битно је одредио даљи развој Брестовачке бање. Након четвородневне посете у августу 1834.²², кнез Милош је издао налог да се испитају потенцијали Брестовачке бање. Прва испитивања овог климатског и балнеолошког места и њених извора спровео је др Карло Пацек, дворски лекар кнеза Милоша.²³ Добијеним лабораторијским анализама из Беча потврђен је висок ниво употребљивости вода ове бање у третману различитих обољења, што је 1837. директно условило изградњу летње владарске резиденције у виду конака с хамамом, чиме је Брестовачка бања задобила статус дворске бање.²⁴ Годину дана касније, барон Сигмунд фон Хердер, гласовито име минералогije, геологије и рударства, на позив кнеза Милоша Обреновића спровео је детаљна испитивања рудних и минералних потенцијала кнеже-

вине, израдивши уједно хемијске и квалитативне анализе изворишта минералних вода с препорукама за њихово коришћење.²⁵ Извод Хердеровог путописног дневника *Рударско путовање по Србији* с резултатима испитивања осамнаест локација, међу којима је била и Брестовачка бања, појавио се у нашој средини преведен на српски језик 1845.²⁶ У запису о насељу на ушћу Црновршке реке и потока Пујице Хердер истиче у први план повољан географски положај и његово вулканско порекло на простору еруптивног масива, које је условило благотворност и лековитост термоминералних извора Брестовачке бање. Према тим подацима, бања је имала пет извора богатог и разноврсног хемијског састава и високих термичких вредности од 35 до 39,5 °С. Барон истиче лековитост ове воде како због њене температуре, тако и због „множине у њој растворених лековитих соли“, упозоравајући истовремено на нужност организованог уређења, изградњу инфраструктурних и санитарних објеката, чиме би се створили хигијенски услови за њено безбедно коришћење.

У време кад се у српској средини појавио превод Хердерове студије, кнез Александар је већ показивао живо интересовање за развој климатских и балнеолошких лечилишта, па су средства за њихово уређење и побољшање постала редовна ставка у буџету.²⁷ Године 1849. др Емерих Линденмајер, начелник санитета, и арх. Јан Неволе, главни државни инжењер, упутили су се у комисијски обилазак Брестовачке бање са задатком да изврше преглед државних грађевина и предложе мере за њихово побољшање. На основу њихових детаљних извештаја уследила је обнова старог купатила, а потом и планови за заштиту извора, као и уређење и проширење бањских имања. До 1856. др Линденмајер је утемељио стандарде у лечењу водама Брестовачке бање и медицинске мере које су биле спровођене уз обавезан лекарски надзор, по чему је ова бања предњачила у односу на остале бање у Србији.

Кнез Александар Карађорђевић је с великом пажњом пратио резултате ових истраживања, разумевајући велику важност и улогу Брестовачке бање у телесном ојачавању и оздрављењу популуса. Додатно, њена тешка приступачност, на безбедној дистанци од олигархијских ограничења, као и врлетна природа пружале су кнезу велике могућности и алиби за жељене облике репрезентативних понашања, који би му изван тог контекста засигурно били оспорени. Стога је кнез Александар до 1856. у Брестовачку бању уложио озбиљан капитал и изградио себи летњи резиденцијални комплекс, који је, поред дворца, подразумевао и низ других објеката попут купатила с олиготермалном водом, ађутантске конаке, кухињу, шталу, видиковац и култивисане паркове.²⁸ Управо тамо, поред династичког упоришта и родног места Тополе, кнез Александар најрадије је проводио своје слободно време и летње дане.

Само путовање у Брестовачку бању било је организовано у многољудној формацији од две стотине коњаника као својеврсни театрални перформанс у служби пласмана мајестатичне слике маскулозног, витешког владара. Да су оваква путовања представљала успешан акт саморепрезентације и демонстрације моћи, сведоче нам речи М. Ђ. Милићевића: „Карађорђевић, са својом великом пратњом од 100-200 катана, пролазећи кроз места та, чинио је да гора одјекује, да се горштаци чуде,

да се радују и да се користе."²⁹ Вештина јахања, осим што је указивала на телесну крепкост, здрав и бодар дух, припадала је обавезујућим обрасцима понашања владара.³⁰ Лакоћа контроле и зауздавања моћне животиње упућивала је на идеју моћи.

Читав бањски комплекс окруживао је зелени појас бањске шуме, која се простирала на преко деведесет хектара, а околни појас чинило је пространо прворазредно ловиште богато стаништем лисица и друге дивљачи.³¹ Буколика атмосфера пито-рескног пејзажа уклапала се у романтичну представу природе, која је била саставни део сентиментализма својственог грађанској култури средине деветнаестог века. Учешће у лову представљало је племениту активност мушког рода и од давнина бивало саставни део разоноде племства, чиме су истицани херојски квалитети, витештво и ратничка спремност владара у миру, али и луксуз доколичарења као важан елемент истакнутог статуса личности.

Дворац кнеза Александра Карађорђевића изграђен је 1856. Ово једносратно здање, иако невеликих димензија, представљало је за своје време најмодернији бањски објекат. За позицију летње резиденције изабрано је доминирајуће узвишење, богато озелењена падина брдовитог терена у непосредној близини конака и хамама кнеза Милоша. Атрактивна положајна вредност и промишљено формирање здања које надвисује околину, уз привилеговану издвојеност масивном капијом и оградом, јасно указују на кнежеву потребу за визуализацијом жељеног доминантног положаја у друштву. Приметна тежња ка органској вези грађевине и природног окружења изведена је из актуелизоване традиције субурбаних вила и одаје утисак једне идеализоване буколике атмосфере. Употреба архитектонског вокабулара, који се доводио у везу са савременим европским токовима, и атрактивна вертикална силуета истицале су слику о кнезу као носиоцу укуса, чиме се потврђивао кнежев статус грађанина аристократе, владара истанчаног укуса и непогрешивог избора.

Основа грађевине је компактна, правоугаона, с вестибилумом у чијој се осовини развија монументално једнокрако степениште од камена које води на спрат.³² Приземни део је зидан каменом, док су дебели зидови спрата у опеци. У приземљу су смештене две просторије, док су се на спрату налазили салон с балконом, тремом према дворишту, и четири по угловима равномерно распоређене собе. Опажа се да, упркос стваралачким ограничењима класицистички геометризираног кубуса тела здања и скромним архитектонским апликацијама фасадног плашта, грађевина оставља добар утисак одлично одабраном позицијом и вештом повезнашћу с немирном линијом пада терена, што доприноси приметној динамичкој импресији и свеукупној живости.³³

Експонирани мотив чини вертикалама пиластера наглашени балкон с оградама од кованог гвожђа. У складу с концептом владарске идеологије, балкон је носио атрактивну феноменолошку димензију стања лебдења и страхопоштујућег дивљења, зате постаје неизбежни саставни елемент репрезентативних спратних здања, замењујући вишевековну доминацију доксата.

Урбани преображај Брестовачке бање допринео је њеној великој популаризацији, која је рапидно расла током боравака кнеза Александра у њој. Исказани модели понашања владара и грађанства озбиљно су алармирали Савет. Приватно власништво, патронство над објектима од јавног значаја, репрезентативно појављивање са свитом, присност с поданицима и практиковање ритуалних пракси карактеристичних за манифестацију владарске моћи указивали су да је улагање кнеза Александра у преобликовање Брестовачке бање био свестан политички мотивисан чин. Идеја је била јасна да се простор на периферији утицаја уставобранитељских ограничења уведе у сферу политичке јавности и престижни простор репрезентације с готово опипљивим манифестом кнежевог владарског идентитета и династичке пропаганде Карађорђевића. Реакција Савета била је муњевита, те је покушај стварања манифестационог простора моћи био осујећен брзо принудом да се кнез Александар одрекне власништва над свим изграђеним здањима у Брестовачкој бањи у корист државе.³⁴

Мада неуспешан, овај експеримент оставио је трајни траг на уређењу Брестовачке бање, који је и данас видљив. Доласци и боравци владара подразумевали су позитивну трансформацију простора, унапређивање доступности бањског лечилишта, заштиту природних ресурса, стратешко уобличавање окружења, трансформацију постојећих структура уз инкорпорирање савремених стилских токова бањског градитељства, модернизацију рехабилитационих постројења и подизање свести о важности здравља и неге тела међу грађанима. Брестовачка бања била је постављена у центар пажње елитног слоја друштва, постајући његово омиљено место уживања, слоја који је диктирао одговорне обрасце понашања кад је реч о употреби и потрошњи њених извора. Описани историјски модел осветљава и актуелизује важност идеје да је чиста и здрава средина била и остала битна одредница приликом одабира одморишне дестинације. Брестовачка бања и њено формирање могу послужити као подстицајна историјска смерница за развој и коришћење природних посебности и културно-економских потенцијала бањског градитељства са становишта заштите културног и природног наслеђа и одрживог развоја бањског туризма.

Напомене

- 1 Милићевић, М. Ђ: *Поменик знаменитих људи у србскога народа новијега доба*, Београд 1888, Српска краљевска штампарија, 229–231; Милићевић, Ј: *Србија 1839–1868*, у: *Историја српског народа V - I*, Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878 (ур. В. Стојанчевић), Београд 1981, Српска књижевна задруга 259–260.
- 2 Јовановић, С: *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Геца Кон, Београд, 1933; Јовановић, Н: *Александар Карађорђевић, кнез Србије (1842–1858)*, Даница за 2006. годину, Задужбина Вук Караџић, Београд, 2006, 94–111.
- 3 С.Јовановић, нав. дело, 218–261.

- 4 Митровић, К: Двор кнеза Александра Карађорђевића у: *Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Клио, Београд 2006, 305-313; Јовановић, Н: Кнез Александар Карађорђевић (1806–1885), Службени гласник, Београд 2010, 32–34.
- 5 Јовановић, С: нав. дело, 5–8.
- 6 „Опозиција је желела поред покрај кнеза један нарочити ред људи који ће се одвајати од пука и представљати господу. Зашто кнез не би пристао да подели господство са неколико бољих, имућнијих породица?” Јовановић, С: нав. дело, 46.
- 7 Исто, 201; Јовановић, Н: нав. дело, нав. стр.
- 8 Митровић, К: нав. дело, 302–305.
- 9 Јовановић, Н: нав. дело, 102–103.
- 10 Љушић, Р: Кнежевина Србија 1830–1839, Српска академија наука и уметности, Београд 1986, 34-36; Гордић, М: Београдска имања кнеза Александра Карађорђевића, Наслеђе XI, Завод за заштиту споменика културе града Београда Београд, 2010, 32.
- 11 Христић, К.Н: *Записи старог Београђанина*, Издавачка књижарница Бранислава Церковића – Ајхштета, Београд, 1923, 80–81.
- 12 Јовановић, Н: нав. дело, 35; У попису државних добара из 1846. године, дворско имање је наведено као власништво државе. Перунички, Б: Управа вароши Београда 1820–1912, Музеј града Београда, Београд, 1970.
- 13 Исто; Здравковић, И.М: Кућа Стојана Симића – Симићево здање, Годишњак града Београда I, Музеј града Београда, Београд 1954, 206–208; Марловић, С; *Трагање за изгубљеном целовитошћу дворског комплекса у Београду*, Годишњак града Београда LII, Музеј града Београда, Београд, 2005, 198; Борић, Т: Теразије – урбанистички и архитектонски развој, Златоусти, Београд, 2006, 20.
- 14 Јовановић, С: нав. дело, 213.
- 15 Описујући једну забаву приређену 19. фебруара 1850. године у Старом конаку извештач описујући званице и атмосферу додаје: „Светли Домаћин наш и светла Домаћица и овом приликом су као и свагда што чине љубезности својом све госте савршено задовољили.” Аноним, Србске новине бр.26, год. XVII, Београд, 2. март 1850, 94.
- 16 Митровић, К: нав. дело, нав. стр, посебно 310–313.
- 17 Тимотијевић, М: У освит новог доба у: Поповић, М: Тимотијевић, М: Ристовић, М; *Историја приватног живота у Срба*, Клио, Београд, 2011, 379–382.
- 18 Јовановић, В: Здравље и нега тела, у: *Приватни живот код Срба у XIX веку* (прир. А. Столић, Н. Макуљевић), Клио, Београд, 2006, 375–379.
- 19 Митровић, Г: *Градитељско наслеђе у бањама Србије*, Саопштења РЗСКС XXX-XXXI, Републички завод за заштиту споменика Србије, Београд, 1998/1999, 175–192.
- 20 Митровић, Г: *Градитељство бања Србије – 19. и прва половина 20. века* (рукопис докторске дисертације одбрањене на Одељењу Историје уметности Филозофског факултета) Универзитет у Београду, Београд, 2015, 67–69.
- 21 Милићевић, М.Ђ. нав. дело 231
- 22 Новине србске бр. 35, год. I, Београд 1. септембар 1834, 137.
- 23 Архив Србије, Фонд Министарства унутрашњих дела – Санитетско одељење.
- 24 Здравковић, И.М: Споменици културе у Брестовачкој бањи, ГЕИ САНУ I/1-2, Српска академија наука и уметности, Београд, 1952, 436-441.

- 25 Митровић, Г: нав. дело, 25.
- 26 Хердер, фон С: *Рударско путовање по Србији 1835. године*, Службени гласник, Београд, 2014, 53–54.
- 27 Митровић, Г: нав. дело, 125
- 28 Јовановић, Н: нав. дело, 133.
- 29 Милићевић, М.Ђ: нав. дело, нав. стр.
- 30 Брозан, И: *Слика и моћ: представа владара у српској визуелној култури 19. и почетком 20. века* (рукопис докторске дисертације одбрањене на Одељењу Историје уметности Филозофског факултета), Универзитет у Београду, Београд, 2015, 187–188.
- 31 Јовановић, Н: нав. дело, нав. стр.
- 32 Несторовић, Б. *Преглед споменика културе у Србији XIX века*, Саопштења РЗЗСК X, Републички завод за заштиту споменика Србије, Београд, 1974, 160.
- 33 Исто.
- 34 Јовановић, С: нав. дело, 235.